

УДК 343.985

О. В. Пчеліна

ЕЛЕМЕНТИ ПОДІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ЗЛОЧИНУ ТА ЇХ КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Вказано елементи події економічного злочину, що обумовлені механізмом вчинення злочинів зазначеної категорії, та розкрито їх зміст. З урахуванням вказаних елементів події злочину сформульовано тактичні завдання розслідування економічних злочинів.

Чинним кримінально-процесуальним законодавством (ст. 64 КПК України) закріплений перелік обставин, що підлягають встановленню у кримінальній справі (предмет доказування). Зазначений перелік є своєрідною програмою розслідування, яка уточнюється у відповідності до особливостей конкретного (-ої) виду (групи) злочинів, в тому числі й економічних.

Згідно з п. 1 ст. 64 КПК України насамперед слід установити та доказати подію злочину, точніше, час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину [1]. В юридичній літературі термін «подія злочину» викликає неоднозначну реакцію з боку вчених. Зокрема, ведеться жвава дискусія стосовно доцільності вживання зазначеного терміна в контексті ст. 64 КПК України. Передусім, це зумовлено відсутністю його нормативного визначення. Саме цим і обумовлюється актуальність даного питання.

Поняття події злочину, її елементи та їх зв'язок з іншими елементами предмету доказування у кримінальних справах були предметом уваги у працях В. А. Баніна, А. М. Карнеєвої, С. А. Куликової, Є. Д. Лук'янчикова, В. Е. Степенко, В. М. Тертишника, О. В. Челишева, М. В. Феськова та інших авторів. Однак, незважаючи на низку сформульованих принципово важливих положень у працях названих вчених, залишається ряд дискусійних питань, на вирішення яких спрямована стаття.

У тлумачних словниках під поняттям «подія» розуміють: а) те, що відбулося; явище, факт суспільного або особистого життя; б) те, що порушує усталений, звичний хід життя; щонебудь важливе, видатне; в) вид юридичних фактів, з якими закон пов'язує виникнення правовідносин [2, с. 647; 3, с. 1009]. Найбільш вдало, з юридичної точки зору, зміст зазначеного поняття розкривається в останньому тлумаченні.

Деякі вчені для визначення поняття події злочину використовують поняття складу злочину [4, с. 31; 5, с. 39; 6, с. 270], інші ж ототожнюють подію злочину з об'єктивною стороною злочину [7, с. 63; 8, с. 29].

Ми підтримуємо позицію вчених, які вважають за доцільне розуміти під подією злочину елементи об'єктивної сторони складу злочину.

Згідно з ученням про склад злочину в теорії кримінального права розрізняють злочини з формальним, матеріальним та усіченим складом злочину. Вказані злочини різняться між собою моментом їх закінченості, а саме: злочини з формальним складом вважаються закінченими з моменту вчинення суспільно небезпечного діяння і незалежно від настання наслідків; злочини з матеріальним складом – з моменту настання суспільно небезпечних наслідків; злочини з усіченим складом – з моменту готування чи замаху на вчинення суспільно небезпечного діяння. Помітно, що для всіх видів складу злочину спільним обов'язковим елементом об'єктивної сторони є суспільно небезпечне діяння. Тому, уявляється, що поняття «подія злочину» потрібно замінити на «подія суспільно небезпечного діяння».

Подія злочину – це перша ланка у процесі розслідування. Спочатку встановлюється наявність суспільно небезпечного діяння, а потім – наявність інших елементів складу злочину та вирішуються всі інші необхідні питання у кримінальній справі.

Під елементами події злочину необхідно вбачати елементи його об'єктивної сторони. Останні можуть бути як обов'язковими, так і факультативними. Елементи події конкретного злочину перебувають у прямій залежності від його складу, тобто обов'язковому встановленню в як елементи події злочину підлягають ті елементи його об'єктивної сторони, які вказані в диспозиції відповідної статті кримінального закону (є обов'язковими).

Специфіка події економічного злочину полягає в тому, що він є складною системою дій групи осіб, в яких містяться ознаки об'єктивної сторони кількох злочинів, поєднаних єдиним задумом (метою). Тому під час розслідування кримінальних справ про економічні злочини слід зважати на те, що одночасному доказуванню підлягають обставини стосовно вчинення не одного злочину, а одразу їх сукупності (комплексу). Причому в такому комплексі виділяють основні та підпорядковані злочини. Останні частіше слугують способом, умовою вчинення основного злочину. Злочини, що становлять комплекс, перебувають у нерозривному зв'язку між собою. Вони спрямовані на досягнення спільного результату, тобто об'єднані єдиною метою. Отже, специфіка події економічного злочину полягає в необхідності одночасного, паралельного доказування наявності сукупності (комплексу) економічних суспільно небезпечних діянь, поєднаних єдиним задумом.

Елементи події економічного злочину уточнюються в залежності від конкретних обставин справи, яка розслідується, та в межах конкретних диспозицій статей Особливої частини КК України.

Основним елементом події економічного злочину є наявність суспільно небезпечного діяння чи комплексу діянь, передбачених відповідними диспозиціями статей Особливої частини КК України. Тобто слід установити, що вчинене діяння є злочином, зокрема економічним. Для цього необхідно встановити наявність суспільно небезпечного діяння, а саме: дія чи бездіяльність посягають на об'єкт, що охороняється нормами Особливої частини КК України; вчинені діяння є суспільно небезпечними (завдають або можуть завдати суспільним відносинам істотної шкоди, яка виключає їх малозначність); через більший ступінь суспільної небезпеки вчинене діяння є злочином, а не господарським правопорушенням. Враховуючи специфіку економічних злочинів, одночасному встановленню підлягає комплекс суспільно небезпечних діянь. Це виражається в тому, що потрібно одночасно встановлювати наявність у вчинених діяннях декількох складів злочину та одночасно вказувати на їх взаємозв'язок, зокрема, які злочини є підпорядкованими та яку функцію вони виконують відносно основного злочину.

Встановлення наявності події економічного злочину відбувається одночасно (паралельно) з установленням його об'єкта. Ця особливість обумовлена механізмом економічних злочинів, для якого характерне надання злочинам вказаної категорії вигляду господарських правопорушень. Сфера відносин, у якій вчиняються економічні злочини, регулюється, насамперед, господарським та кримінальним законодавством. У зв'язку з цим економічні злочини посягають водночас на встановлені норми у сфері господарювання та у сфері охорони господарських відносин нормами кримінального закону. Тому потрібно встановити всю сукупність обставин, які б одночасно підтверджували чи спростовували наявність у діяннях зовні подібних до господарських правопорушень ознак злочину (-ів). Тобто для встановлення наявності події економічного злочину потрібно встановити об'єкт злочину, а саме: якими нормами (Особливої частини КК України чи ГК України) регулюються та охороняються суспільні відносини, на які посягають вчинені діяння.

Встановлення наявності комплексу економічних суспільно небезпечних діянь нерозривно пов'язане з встановленням способу їх вчинення. Через спосіб вчинення злочину головним чином виявляється процес відображення злочинного акту в навколишній обстановці.

У криміналістиці прийнято розрізняти повно- і неповноструктурний спосіб вчинення злочину. Перший має місце у тому випадку, коли вчинялися дії з підготовки, вчинення і приховання злочинів, що об'єднуються спільним задумом, а другий – коли відсутня вся сукупність вказаних дій.

У більшості випадків способи підготовки та приховання злочину мають суто криміналістичне значення, оскільки виступають в ролі носіїв інформації стосовно слідів злочинної діяльності, особистості злочинця й інших обставин, що мають значення для правильного вирішення справи. Проте стосовно способів учинення економічних злочинів їхній зміст виходить за межі криміналістичного розуміння. Це пояснюється тим, що для підготовки та приховання основного економічного злочину необхідно вчинити декілька йому підпорядкованих. Тому вважаємо, що способи вчинення економічних злочинів поряд з криміналістичним мають самостійне кримінально-правове значення, оскільки потребують окремої кваліфікації.

Економічні злочини вчиняються у сфері господарської діяльності, тому для них характерним є використання статусу та атрибутів підприємства або ж службового становища у суб'єкті господарювання. Ця властивість обумовлює елементи події економічного злочину, які входять до переліку обставин, що підлягають встановленню у кримінальній справі. Серед таких елементів обов'язковим є встановлення факту використання статусу службової особи або статусу та атрибутів підприємства під час вчинення економічних злочинів та з'ясування їх впливу на спосіб вчинення вказаних злочинів.

Основними способами вчинення економічних злочинів виступають такі: підробка та використання неправдивих документів (вказали 85,3 % опитаних респондентів); використання службового становища чи повноважень (77,3 %); використання договірних зобов'язань (29,3 %); використання комп'ютерних технологій (25,3 %); використання довіри (1,3 %) тощо¹. Серед способів учинення та приховання економічних злочинів розповсюдженим є використання суб'єктів підприємницької діяльності (їх статусу та атрибутів).

Економічні злочини – це корисливі злочини. Тому технології злочинного збагачення характеризуються наявністю у своєму складі хоча б одного злочину із матеріальним складом. Цим обумовлюється необхідність установаження серед елементів події економічного злочину та наслідків таких злочинів, які можуть

¹ Відомості отримані в ході проведення опитування 175 практичних працівників ОВС, які мають досвід розкриття та розслідування економічних злочинів, у АР Крим, Закарпатській та Сумській областях.

виражатися у заподіянні матеріальної та моральної шкоди (моральна шкода матиме матеріальний еквівалент). Тобто встановлення елементів події економічного злочину відбувається паралельно із доказуванням характеру та розміру шкоди, завданої злочином (п. 4 ст. 64 КПК України). Необхідність точного з'ясування характеру та розміру завданої злочинною шкоди полягає в тому, що згідно зі ст. 29, 125, 126 КПК України органом дізнання, слідчим, судом (суддею) вживаються заходи по забезпеченню відшкодування завданої шкоди [1].

Під забезпеченням відшкодування завданої злочинною матеріальної шкоди необхідно розуміти всю сукупність вжитих дій та відносин, що виникають в результаті вжиття таких дій, покликаних гарантувати виконання відповідних завдань кримінального процесу.

Однією з найбільш розповсюджених форм забезпечення відшкодування є подача цивільного позову. З метою своєчасного забезпечення цивільного позову як однієї з основних форм забезпечення відшкодування збитків, завданих економічними злочинами, необхідно з'ясувати характер (матеріальна чи моральна) та розмір завданої шкоди.

Оскільки економічними злочинами є діяння, які вчиняються з використанням суб'єкта господарської діяльності, то вчиняються вони від імені юридичної особи (під її прикриттям). Це обумовлює виникнення проблеми відшкодування заподіяної злочинною матеріальної шкоди, вирішення якої залежить від установлення низки обставин. Зокрема, за рахунок якого майна повинно бути відшкодування – фізичної чи юридичної особи. Адже викрадене майно може надійти як на баланс підприємства, так і може бути привласнене службовою особою даного підприємства.

Згідно з господарським законодавством підприємство має необхідне для господарювання майно – виробничі й невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства. Це майно юридично відмежоване, як правило, від майна власника підприємства і закріплене за підприємством як суб'єктом права. Уявляється, що завдані збитки повинні відшкодуватися за рахунок майна юридичної особи тільки у тому випадку, якщо буде доказано, що викрадене майно надійшло на його баланс. Тому необхідно встановити належне підприємству майно. Окрім того, необхідно ознайомитися з установчими документами підприємства та встановити наявність осіб, які несуть відповідальність за зобов'язаннями підприємства своїм (особистим) майном.

Матеріальна шкода, завдана економічним злочинником, може виражатися не тільки у вигляді зазнаних втрат, а й у вигляді

упущеної вигоди. Згідно зі ст. 22 ЦК України упущена вигода – це доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушено [9]. Тому у справах про економічні злочини обов'язковому встановленню підлягають збитки, завдані потерпілій особі (яка часто є юридичною особою), їх вид (втрати чи упущена вигода) та їх розмір. З цією метою слідчому доцільно призначити проведення інвентаризації, ревізії, обшуку та виїмки документів (документів, що визначають правове становище суб'єкта підприємництва, договірних та супутніх документів, платіжних інструментів, документів обліку та звітності, документів, що посвідчують особу), експертиз (економічної, бухгалтерської, фінансово-кредитної, комп'ютерно-технічної, почеркознавчої, авторознавчої експертиз та технічної експертизи документів), провести допити потерпілого (-их), свідків, підозрюваного (-их), обвинуваченого (-их), спеціалістів, експертів тощо.

Факт заподіяння економічним злочиним матеріальної шкоди та її розмір потрібно встановлювати одночасно з обставинами, що вказують на наявність економічного злочину, на його суспільну небезпечність.

Економічними злочинами поряд із матеріальною завдається і моральна шкода. Під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших.

Економічні злочини вчиняються з використанням легальних форм господарської діяльності, тому потерпілою стороною від таких злочинів у більшості випадків виступає підприємство (юридична особа). У зв'язку з цим обов'язковому встановленню підлягає моральна шкода, завдана юридичній особі.

Під немайною шкодою, заподіяною юридичній особі, слід розуміти втрати немайнового характеру, що настали у зв'язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до її діяльності [10; 11]. Під діловою репутацією юридичної особи, у тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб-підприємців, розуміється оцінка їх підприємницької, громадської, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин [12]. Уявляється, що під моральною шкодою, заподіяною юридичній особі, слід розуміти також душевні страждання, які зазнали фізичні особи – власники (засновники) та працівники юридичної особи – у зв'язку з протиправними діями, спрямованими проти юридичної особи (її ділової репутації, майна

тощо). Тому з метою з'ясування факту завдання моральної шкоди потрібно встановити такі обставини: наявність моральної шкоди у вигляді заподіяння моральних чи фізичних страждань або втрат немайнового характеру; за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні; протиправність (злочинний характер) такого діяння; в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі юридична особа оцінює заподіяну їй шкоду; на чому ґрунтуються вимоги стосовно розміру відшкодування завданої моральної шкоди; наявність причинного зв'язку між шкодою і злочинним діянням; наявність вини особи, яка заподіяла моральну шкоду.

Розмір грошової компенсації моральної шкоди юридичній особі має суто умовний вираз та визначається залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та духовних страждань фізичних осіб, які володіють або працюють в юридичній особі, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. Зокрема, враховуються стан здоров'я фізичних осіб – власників (засновників) та працівників юридичної особи, тяжкість вимушених змін у їх життєвих та виробничих стосунках, ступінь зниження престижу та ділової репутації юридичної особи, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану [10; 11].

З метою встановлення вищевказаних обставин стосовно завданої моральної шкоди слідчому потрібно провести ряд слідчих дій, а саме: допити потерпілого, підозрюваного (-их), обвинуваченого (-их), свідків, спеціалістів, експертів, обшуки, виїмку документів, призначення експертиз (економічної, бухгалтерської, фінансово-кредитної, товарознавчої, комп'ютерно-технічної, технічної експертизи документів, психологічної, судово-медичної, комплексної соціально-психологічної тощо).

Подія конкретного злочину завжди є обумовленою, оскільки злочин вчиняється конкретною особою у певних обставинах та місці, в конкретний час та виражається в певній формі. Тому обов'язковими елементами події злочину, в тому числі й економічного, поряд із наявністю суспільно небезпечного діяння, наслідків, спричинених таким діянням, та причинного зв'язку між діянням та наслідком, способом його вчинення є місце та час його вчинення.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок про те, що елементи події економічного злочину обумовлюються механізмом учинення економічних злочинів, а саме комплексним характером злочинів зазначеної категорії. Встановлення елементів події економічного злочину відбувається паралельно з

установленням таких елементів предмету доказування, як об'єкт злочину та предмет посягання, характер і розмір шкоди, завданої злочином. У криміналістичній методиці елементи події злочину використовуються для формулювання тактичних завдань розслідування. Тому, враховуючи специфічні особливості економічних злочинів, уявляється за доцільне виділити тактичні завдання, що висуваються перед особою, яка веде провадження у кримінальній справі, під час встановлення елементів події економічного злочину: 1) чи є вчинене діяння (дія чи бездіяльність) суспільно небезпечним?; 2) вчинене діяння є економічним злочином чи господарським правопорушенням?; 3) вчинений економічний злочин є одиночним чи становить сукупність (комплекс) злочинів?; 4) які економічні суспільно небезпечні діяння є основними, а які – підпорядкованими?; 5) яку функцію виконують підпорядковані злочини стосовно основного?; 6) яким способом учинено економічний злочин (які способи його підготовки та приховування)?; 7) де вчинено економічний злочин (де здійснювалися підготовка, безпосереднє виконання та приховування злочину)?; 8) коли вчинено економічний злочин?; 9) що було предметом посягання (яке майно та цінності)?; 10) чи завдано економічним злочином шкоду потерпілому та яку (матеріальну чи моральну)?; 11) чи завдана шкода перебуває у причинному зв'язку з економічним суспільно небезпечним діянням?; 12) якщо злочином завдано матеріальну шкоду, то в якому вигляді – втрат чи упущеної вигоди?; 13) який розмір завданої матеріальної шкоди?; 14) якщо завдано моральну шкоду, то в чому вона виражена?; 15) який грошовий еквівалент заподіяної моральної шкоди та з урахуванням яких обставин його визначено?

Список літератури: 1. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15. 2. Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. – К. : Юрид. думка, 2007. – 992 с. 3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с. – 3 дод., допов. та CD. 4. Карнеева Л. М. Привлечение к уголовной ответственности. Законность и обоснованность / Л. М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1971. – 136 с. 5. Банин В. А. Предмет доказывания в советском уголовном процессе (гносеологическая и правовая природа) / В. А. Банин ; [под ред. Ш. К. Вахитова]. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1981. – 156 с. 6. Тertiшник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / Тertiшник В. М. – К. : А.С.К., 2004. – 1056 с. 7. Хмыров А. А. Криминалистическая характеристика преступления и пути доказывания по уголовному делу / А. А. Хмыров // Правоведение. – 1978. – № 3. – С. 59–66. 8. Карева А. А. Предмет доказывания при расследовании умышленного причинения вреда здоровью / А. А. Карева, С. В. Дубровин // Закон и право. – 2006. – №2. – С. 27–29. 9. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. –

№ 40–44. – Ст. 356. **10.** Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0004700-95>. **11.** Відшкодування моральної шкоди : метод. рек. : лист М-ва юстиції України від 13.05.2004 № 35-13/797 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?code=v_797323-04. **12.** Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v_001700-09.

Надійшла до редколегії 29.10.2010

Указаны элементы события экономического преступления, обусловленные механизмом совершения преступлений указанной категории, и раскрыто их содержание. В соответствии с указанными элементами события преступления сформулированы тактические задачи расследования экономических преступлений.

The elements of economic crimes' event stipulated by the mechanism of committing crimes of specified category are indicated; their content is exposed. According to the indicated elements of a crime's event some tactical instructions of economic crimes investigation are formulated.